ज्ञानोन्मेष

e-ISSN : XXXX XXXX
Volume-2, Issue-2 : April-June, 2021

બાળવિકાસમાં રમકડાં અને રમતનું મહત્ત્વ

ડૉ. નીલેશ પંડ્યા
આસિસ્ટંટ પ્રોફેસર,
ચિલ્ડ્રન્સ યુનિવર્સિટી, ગાંધીનગર.

Received : 18-06-2021 **Published Online : June-2021** **Accepted : 23-06-2021**

મનુષ્યના જીવનની ગુણવત્તાનો આધાર તેના બાલ્યકાળના વિકાસની પ્રક્રિયા પર અવલંબે છે. આથી જે વ્યક્તિનું બાળપણ સુખમય, ક્રિયાશીલ, આનંદી અને વિકાસાત્મક હોય તેનું જીવન વધારે સુવ્યવસ્થિત હોય છે. બાલ્યકાળમાં બાળકનો શારીરિક, માનસિક, ભાવાત્મક, ભાષાકીય અને સામાજિક વિકાસ તીવ્ર ગતિએ આગળ ધપે છે. આ વિકાસમાં પરિવાર અને તેમાંય ખાસ કરીને માતાની ભૂમિકા અત્યંત મહત્ત્વની અને ચાવીરૂપ બની રહે છે. પ્રત્યેક માનવબળ તેના પરિવારમાં જ પોષણ અને વિકાસ પામે છે. બાળકની મૂળભૂત આવશ્યકતાઓથી માંડીને તેની ઉચ્ચસ્તરીય તમામ જરૂરિયાતોની આપૂર્તિ પ્રારંભિક તબક્કે પરિવારમાંથી જ થતી હોય છે. આ સ્થિતિમાં પરિવારની બાળકના વિકાસ માટેની સંકલ્પના, અભિગમ, સજ્જતા, સાધન-સામગ્રી વગેરે વિચારણીય બાબતો બની રહે છે. પ્રત્યેક સંસ્કૃતિમાં બાળકના વિકાસને લઈને ચોક્કસ પ્રકારની સંકલ્પના હોય છે. જેમાં બાળક માટેના વિકાસ માટેનું એક મનોચિત્ર મોટેરાંના મનમાં હોય છે. આ મનોછબીથી અનભિજ્ઞ બાળક સ્વયંસ્ફૂર્ત વિકાસની કેડી પર ચાલનારું ચૈતસિક તત્ત્વ છે. આ બંને વચ્ચે જો સેતુ રચાય તો બાળકના વિકાસને પોષક બને અને ખાઈ રચાય તો તે અવરોધક બને. આ ખાઈને સેતુમાં પરિવર્તિત કરવાનું ઉત્તરદાયિત્વ પરિવારના શિરે રહે છે. બહુધા પરિવાર આ સહજ દાયિત્વને ઠીક-ઠીક પ્રમાણમાં નિભાવે પણ છે. પરંતુ સાંપ્રતકાળનાં પડકારો અને પરિવર્તનોએ આ ભૂમિકાને વધારે જટિલ બનાવી છે તેમાં બેમત નથી. આ માટે બાળમાનસના સિદ્ધાંતોના પરિપ્રેક્ષ્યમાં બાળઉછેરની સંકલ્પના અને પ્રક્રિયાને પુનઃ જોવાની તાતી જરૂરિયાત ઊભી થઈ છે. આ તબક્કે બે બાબતો ખાસ ધ્યાનમાં લેવી રહી. એક છે બાળકના વિકાસમાં પૂરક બનવું અને બીજું, બાળકના વિકાસમાં અવરોધક બાબતોને દૂર રાખવી. આ દ્વિસ્તરીય ભૂમિકા વિશેષ દૃષ્ટિની અપેક્ષા રાખે છે. બાળકોનો વિકાસ આપમેળે થાય છે તે એક સાહજિક ઘટના છે, આપણે તેમાં માત્ર અનુકૂળ પરિસ્થિતિ ઊભી કરી આપવાની છે. આનો અર્થ એમ હરગિજ નથી કે વિકાસનો બિનજરૂરી અને અનપેક્ષિત ભાર બાળક પર લાદવામાં આવે. આમ ન કરવું તે પણ બાળક વિકાસની પ્રક્રિયાનો હિસ્સો છે. આ ભાર બાળકની સાહજિક વિકાસયાત્રાને છિન્નભિન્ન કરી શકે છે. આથી ઉંમરના પ્રત્યેક તબક્કે જે જરૂરી છે તે મળી રહે અને જે જરૂરી નથી તે આપવાથી બચી શકીએ તે જરૂરી છે.

માનવીય વિકાસ અને પરિવર્તનમાં રમતનું તેનું ઉત્ક્રાંતીય યોગદાન રહેલું છે. રમતને કોઈ પણ રીતે વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવે પરંતુ પ્રત્યેક સંસ્કૃતિમાં તે બાળકની દિનચર્યાનો પ્રમુખ હિસ્સો જોવા મળે છે. બાળકોની રમતોમાં હંમેશાં તેમના સામાજિક મૂલ્યો અને પારિવારિક-વંશીય વ્યવહારોનું પ્રતિબિંબ ઝીલાતું હોય છે. રમતો બાળકોના ભૌતિક વાતાવરણના માધ્યમથી તેમને વ્યક્તિગત અર્થપૂર્ણ અનુભવો પૂરા પાડે છે. તેની સાથે તેમનું સામાજિક-સાંસ્કૃતિક વાતાવરણ બાળકોની રમતોને અનન્ય રીતે ઘડતું રહે છે. રમતો એ સંસ્કૃતિની અભિવ્યક્તિ છે જેમાં બાળકની પોતાની આનુવંશિક પારિવારિક સંસ્કૃતિનો પણ સમાવેશ થાય છે. રમત એ સાંસ્કૃતિક અધ્યયન અને હસ્તાંતરણના મહત્ત્વનાં સંદર્ભ અને માધ્યમ છે. વિશેષમાં રમતો બાળકના વિકાસાત્મક પરિવર્તનો અને તેના અનુભવોને સચોટ રીતે દર્શાવે છે.

કુટુંબની વંશપરંપરાગત સંસ્કૃતિ હંમેશાં બાળકની રમત અને સાથીઓ સાથેની આંતરપ્રક્રિયામાં સહજ રીતે

e-ISSN : XXXX XXXX
Volume-2, Issue-2 : April-June, 2021

વણાયેલી હોય છે.

બાળકનું વિશ્વ એ સ્વાભાવિક રીતે જ રમકડાં અને ક્રીડાથી બનેલું છે. તેમાં રંગો, ઉમંગો, ભાવો, ધ્વનિ, આકારોથી બનેલું આ ચિત્ર મોટેરાં માટે સમજવું મુશ્કેલ છે. આ વિશ્વ તેના વિકાસનું રસાયણ છે. શરત એ છે કે જો તેને યોગ્ય રીતે, અર્થાત્ ખલેલ વગર જે જગતમાં વિહાર કરવા દેવામાં આવે. ચાલો, આપણે પ્રારંભિક બાલ્યકાળમાં રમકડાં અને રમતોની ભૂમિકા અને પ્રસ્તુતતા વિશે જાણીએ.

બાળ રમતની સૈદ્ધાંતિક આધારશિલા :

બાળક સામાન્યતઃ એવી રમતો રમે છે જેમાં તે પોતાની પાસે ઉપલબ્ધ રમકડાંઓ સાથે કોઈ સંવાદ કરતું હોય. જેમાં તે પોતે તે રમકડાંઓની સાથે એક પાત્ર બની જાય. આ પ્રકારની રમતને નાટ્યરમત ([illegible]) કહી શકાય. આ પ્રકારની રમતો બાળકના વિકાસમાં મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. આવી રમતમાં બાળક પોતે કલ્પનાજગતમાં વિહરે છે. તે પ્રતીકોનો ઉપગોગ કરે છે. ફેઈન નામના વિદ્વાન જણાવે છે કે નાટ્યરમત એ પ્રતીકાત્મક વર્તણૂક છે કે જેમાં કોઈ વસ્તુ તે જે છે તેના કરતાં કંઈક ભિન્ન રીતે કલ્પના કરીને રમતનો આનંદ લેવામાં આવે છે. તેઓ જણાવે છે કે આ પ્રકારની ભજવણી ભાવ અને લાગણીઓથી સભર હોય છે. તેઓ રમતને સર્જનશીલતાના નૈસર્ગિક સ્વરૂપ તરીકે જુએ છે. આમ, તેમાં કલ્પનાનું તત્ત્વ ભરપૂર હોય છે. ક્લિન્જર આ સંદર્ભમાં જણાવે છે કે રમત અને કલ્પનાનું ઉદ્ભવસ્થાન કે સ્રોત એક જ છે. પિયાજેએ કલ્પનાને આંતરિક રમત તરીકે સમજાવી છે, જ્યારે જે.સિન્જર રમતને આંતરિક કલ્પનાની અભિવ્યકિત તરીકે જુએ છે.

વિયોસ્કિ જણાવે છે કે સર્જનાત્મક કલ્પનાશીલતા એ બાળરમતમાંથી સર્જાય છે. શેરોડ અને સિન્જરે કલ્પના અને નાટ્ય રમતોની પ્રવૃત્તિઓમાં સંકળાયેલી પ્રક્રિયાઓ નક્કી કરી આપી છે. જેમાં પ્રતિમાઓ રચવાની ક્ષમતા, પ્રતિમાઓનો સંગ્રહ અને પુનઃપ્રાપ્તિની ક્ષમતા, પ્રતિમાઓના સંગ્રહની પ્રક્રિયા, પોતાના આંતરિક ઉદ્દીપકના સ્રોત તરીકે આવી પ્રતિમાઓના પુનઃજોડાણ અને સંયોજનની ક્ષમતા, આવી પ્રતિમાઓનું વાસ્તવિકતાથી ભિન્ન નિરુપણની ક્ષમતાનો સમાવેશ થાય છે. બાળકો આ પ્રકારની કાલ્પનિક રમતો અને વાસ્તવિકતા વચ્ચેનો ભેદ સમજી શકતાં હોય છે. ક્રાસનોર અને પેપ્લરે રમતના મોડલની રચના કરી છે જેમાં ચાર મુખ્ય ઘટકોનો સમાવેશ કર્યો હતો- અશાબ્દિક, વિધેયાત્મક અસર, આંતરિક પ્રેરણા અને લવચિકતા. તેઓના મતે સારી રમતમાં આવા ચાર ઘટકો જુદા જુદા પ્રમાણમાં હોવા જોઈએ. તેઓ રમત અને વિકાસાત્મક લક્ષણો વચ્ચેના સંબંધને સમજવા માટેના ત્રણ મૂળભૂત દૃષ્ટિકોણ રજૂ કરે છે.

૧. રમત બાળકના વિકાસની કક્ષા સૂચવે છે. આથી તેનો નિદાન ઉપકરણ તરીકે ઉપયોગ કરી શકાય.
૨. રમત કૌશલ્યના મહાવરા માટેની તક પૂરી પાડે છે.
૩. રમત એ વિકાસાત્મક પરિવર્તનનું કારણભૂત પરિબળ છે.

બાળરમતના અભ્યાસના આધારે તેના જ્ઞાનાત્મક-ભાવાત્મક આંતરક્રિયા વિશે ખ્યાલ આવી શકે છે. રમતના માધ્યમથી આ બંનેનો વિકાસ થાય છે. ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં જોઈએ તો આ બંને ક્ષેત્રોનો ભિન્ન રીતે અભ્યાસ કરવામાં આવતો હતો. પરંતુ હવે રમતના બોધાત્મક તેમજ ભાવાત્મક પક્ષને અનુલક્ષીને સંશોધનનું વલણ વિકસ્યું છે. કારણ કે રમતમાં આ બંનેનો સમાંતર વિકાસ થાય છે અને તે બંને બાબતોની પરસ્પર આંતરક્રિયા પણ થાય છે. સ્લેડ અને વુલ્ફ જણાવે છે કે રમતના બોધાત્મક અને ભાવાત્મક કાર્યો પરસ્પર સંકળાયેલાં છે. જેમ કે બાળકના બોધાત્મક સંરચનાનો વિકાસ તેના ભાવાત્મક સંઘર્ષને ઉકેલવામાં મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. તેવી જ રીતે ભાવાત્મક વિકાસ બાળકની બોધાત્મક પ્રગતિ અને તેના સંયોજનમાં પ્રેરક બની રહે છે.